

Конституційна юстиція і соціальний

захист: становлення та тенденції розвитку

М. М. Шумило

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

У статті аналізується Рішення Конституційного Суду України щодо соціального захисту. Встановлено, що більшість Рішень присвячені встановленню відповідності Конституції законів про Державний бюджет. Зроблено висновок, що Конституційний Суд України, у більшості випадків, стоїть на захисті та непорушності соціальних прав. Звертається увага на важливість для конституційної юстиції окремої думки суддів. Негативні тенденції щодо звуження змісту та обсягу соціальних прав визнано негативним, тимчасовим явищем в праві.

Ключові слова: соціальний захист, конституційна юстиція, соціальні права, Рішення Конституційного Суду України.

В статье анализируются Решения Конституционного Суда Украины касательно социальной защиты. Установлено, что большинство Решений посвящены соответствию Конституции законов о Государственном бюджете. Сделано вывод, что Конституционный Суд Украины, в большинстве случаев, стоит на защите и нерушимости социальных прав. Обращается внимание на важность для конституционной юстиции отдельного мнения судей. Негативные тенденции касательно сужения содержания и объема социальных прав признано негативным, временным явлением в праве.

Ключевые слова: *соціальна заштита, конституцiонна юстицiя, соціальне право, Рещення Конституцiонного Суда України.*

The article analyzes the Verdicts of the Constitutional Court of Ukraine concerning social security. It is found that the majority of Verdicts deal with determining whether the laws on State Budget are in compliance with the Constitution of Ukraine. Authors establish that the Constitutional Court of Ukraine, in the majority of cases, sides with protection and inviolability of social rights. The paper draws attention to the importance of dissenting opinions of Constitutional Court judges in the constitutional justice. Negative trends in narrowing the content and the scope of social rights are condemned, but deemed a transient phenomenon in Ukrainian law.

Keywords: *social security, constitutional justice, social rights, decisions of the Constitutional Court of Ukraine.*

Із проголошенням Україною незалежності розпочався новий етап у формуванні та закріпленні соціальних прав громадян. Конституція України закріпила базовий індекс соціальних прав, який не є вичерпний і може розширюватися на рівні законів України. Однак, як відомо, право на щось можна визнати таким, якщо воно захищене, інакше це просто фікція. Враховуючи викладене, очевидно, що визначальне місце у захисті конституційних соціальних прав відіграє саме Конституційний Суд України (далі – КСУ).

Поставлена проблематика є вкрай важливою, серед вчених, які у своїх дослідженнях торкалися зазначених питань, можна виділити: Н. М. Хуторян, М. Ю. Федорову, О. В. Тищенко, Н. В. Антип'єву, В. Петрайте, Є. В. Краснова, А. А. Ширант, О. В. Єрофєєву, І. М. Лась-

ко та ін. Однак комплексного аналізу конституційної юстиції з питань соціального захисту не було проведено. Такий аналіз необхідний та цінний з тих позицій, що розглядаючи практику КСУ, можна простежити за тенденціями в тлумаченні Конституції з питань соціального захисту.

За свою діяльність, починаючи з 18 жовтня 1996 р., КСУ прийняв 18 рішень, які так чи інакше стосувалися права на соціальний захист.

Основна кількість рішень КСУ була присвячена конституційності норм законів про Державний бюджет. Йдеться про те, що в умовах перманентного дефіциту бюджету держава намагається ухилитися від виконання окремих конституційних соціальних прав та гарантій.

До Рішень КСУ, які розглядали закони про державний бюджет саме у частині соціальних прав громадян, можна віднести щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень: 1) Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» [1] (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002; 2) Закону України «Про Державний бюджет України на 2004 рік» [2] (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) від 1.12.2004 р. № 20-рп/2004; 3) Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» [3] (справа про соціальні гарантії громадян) від 9.07.2007 р. № 6-рп/2007; 4) Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік» [4] (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008; 5) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» [5] від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011; 6) щодо офіційного тлумачення окремих положень Конституції України, Бюджетного кодексу України (далі – БКУ),

КАСУ в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України [6] від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012.

Основним висновком КСУ у наведених рішеннях було те, що законом про Держбюджет встановлюються тільки доходи та видатки держави на загальносуспільні потреби, а тому закон про Держбюджет не може скасовувати чи змінювати обсяг прав і обов'язків, пільг, компенсацій і гарантій, передбачених іншими законами України. У зв'язку з цим зупинення законом про Держбюджет дії інших законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій, внесення змін до інших законів України, встановлення іншого (додаткового) правового регулювання відносин, ніж передбачено законами України, не відповідають нормам Конституції.

Як видно з вищевикладеного, уряд, готуючи проекти законів про Державний бюджет, у зв'язку з економічною кризою чи високим дефіцитом самого бюджету, неодноразово намагався звузити зміст та обсяг соціальних прав, які гарантуються громадянам Конституцією України. КСУ завжди реагував на такі спроби інших гілок влади негативно і скасовував такі норми законів. Можна дійти висновку, що Суд охороняв законні соціальні права та інтереси громадян.

Зазвичай Рішення КСУ завжди обмежували виконавчу та законодавчу владу у їх намаганні не виконувати державні соціальні гарантії, але одне з останніх Рішень КСУ від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011 мало протилежний характер. Причиною відходу КСУ від своїх попередніх принципів стала економічна криза, хоча у попередні роки вона також була причиною такої антиконституційної діяльності парламенту та уряду.

КСУ вказав, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через

неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України. Саме таким формулюванням КСУ підтримав звуження змісту та обсягу конституційного права на соціальний захист.

Значного резонансу та суперечливих оцінок набуло Рішення КСУ щодо офіційного тлумачення окремих положень Конституції України, БКУ, КАСУ від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012. В аспекті конституційного подання однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Держбюджету, виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги – принципам пропорційності і справедливості.

Крім цього, Суд вказав, що повноваження Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) щодо розробки проекту закону про Держбюджет та забезпечення виконання відповідного закону пов'язані з його функціями, в т. ч. щодо реалізації політики у сфері соціального захисту та в інших сферах. КМУ регулює порядок і розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Держбюджету, відповідно до Конституції та законів України.

Більше того, Суд зазначив, що суди під час вирішення справ про соціальний захист громадян керуються, зокрема, прин-

ципом законності. Цей принцип передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, в т. ч. нормативно-правових актів КМУ, виданих у межах його компетенції, на основі і на виконання БКУ, закону про Держбюджет на відповідний рік та інших законів України.

Отже, парламент прийняв, а КСУ визнав такими, що відповідають Конституції, положення, які обмежують, призупиняють дії окремих норм законодавства, що гарантують право на соціальний захист, яке визначене Основним Законом держави. Крім цього, КСУ дозволив КМУ своїми постановами змінювати ті чи інші розміри соціальних виплат, що передбачені законом про Держбюджет. Тим самим нівелюючи загальні правила щодо юридичної сили нормативно-правових актів, за яким закон має вищу юридичну силу, ніж акти КМУ.

Таке рішення КСУ не було ухвалене одностайно, частина суддів виклали свої застереження щодо такої правової позиції в окремих думках. Так, судді В. І. Шишкін, П. Б. Стецюк, Д. Д. Лилак, М. А. Маркуш сходяться у тому, що аналізоване рішення має ряд суперечностей. В окремій думці судді В. І. Шишкіна зазначається:

По-перше, такими «новаціями» створено концептуальне спрямування і суть приписів ст. 3 Конституції України щодо зобов'язань держави перед людиною як найвищої соціальної цінності, а не навпаки – людини перед державними органами.

По-друге, таке твердження потребує як мінімум розкриття такої багатоаспектної тези, як «фінансові можливості» на міжгалузевому науковому рівні, а не лише правового аналізу,

що у свою чергу, обумовлює різноманітність у її трактуванні, у тому числі поза сферою права і повноваженнями КСУ.

По-третє, не менш критичні зауваження викликають положення резолютивної частини рішення щодо юридичної сили підзаконних актів. Таке тлумачення вносить розбалансування в сталу судову практику, яка з прийняттям у 1996 році Конституції України ґрунтувалась на чіткому уявленні про верховенство конституційних приписів. Крім того, КСУ фактично вивів статус КМУ на рівень законодавчого органу, зобов'язавши суди загальної юрисдикції при розгляді соціальних справ застосовувати безпосередньо положення підзаконних актів, не зважаючи на закон.

На нашу думку, таке рішення є кроком назад у розбудові правової та соціальної держави і завдало значної шкоди системі захисту прав людини загалом та реалізації державою своїх зобов'язань у частині права на соціальний захист зокрема.

Багато рішень з соціальних питань КСУ прийняв щодо права на соціальний захист спеціальних категорій громадян (держслужбовців, працівників ОВС, прокуратури, військовослужбовців тощо).

До Рішень КСУ, які гарантують непорушність соціального захисту спеціальних категорій громадян, можна віднести: 1) щодо офіційного тлумачення положень частини шостої ст. 22 Закону України «Про міліцію» та частини сьомої ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» [7] (справа щодо права на пільги) від 6.07.1999 р. № 8-рп/99; щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень 2) Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» [8] (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002; 3) Закону України «Про Державний бюджет України на 2003 рік» [9] (справа про соціальний захист військово-

службовців та працівників правоохоронних органів) від 17.03.2004 р. № 7-рп/2004; 4) змін до законодавства щодо пенсійного забезпечення військовослужбовців положень Закону України «Про внесення змін до ст. 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб» та про офіційне тлумачення положень ч. 3 ст. 43, ст. ст. 51, 55, ч. 3 ст. 63 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [10] (справа про перерахунок пенсій військовослужбовців) від 14.06.2007 р. № 3-рп/2007; 5) пункту 10 Постанови КМУ «Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян» [11] від 8.09.2009 р. № 19-рп/2009; 6) щодо офіційного тлумачення положення ч. 13 ст. 37 Закону України «Про державну службу» в системному зв'язку з положеннями п. 2 чч. 1, 2 ст. 40 КЗпП України, ст. 21 Закону України «Про основні заходи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» [12] від 26.11.2013 р. № II-рп/2013.

У наведених рішеннях червоною ниткою простежується думка, що служба в міліції, державній пожежній охороні, збройних силах передбачає ряд специфічних вимог, які знайшли своє відображення у законодавстві. Норми, що регулюють суспільні відносини у цих сферах, враховують екстремальні умови праці, пов'язані з постійним ризиком для життя і здоров'я, жорсткі вимоги до дисципліни, професійної придатності, фахових, фізичних, волевих та інших якостей. Це повинно компенсуватись наявністю підвищених гарантій соціальної захищеності, тобто комплексу організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту саме цієї категорії громадян як під час проходження служби, так і після її закінчення. Виходячи з ви-

щевикладеного, КСУ неодноразово зупиняв норми законів про Держбюджет, яким звужувалось у тій чи іншій частині прав цих осіб на соціальний захист.

До окремої групи слід виділити рішення КСУ щодо соціального захисту суддів, а саме щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень: 1) Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 11 Закону України «Про статус суддів» [13] (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005; 2) Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» [14] від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011; 3) Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи», ст. 138 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (справа щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці) [15] від 3.06.2013 р. № 3-рп/2013 та іншими рішеннями, які вже були предметом аналізу вище. Основними питаннями, які підіймалися у зазначених рішеннях, було збереження наявних і недопущення у майбутньому звуження змісту та обсягу права на соціальний захист суддів.

Важливе місце у конституційній юстиції займають рішення, що визначають ті чи інші аспекти соціального захисту працівників, зайнятих на важких та шкідливих роботах, серед яких: 1) про офіційне тлумачення положення частини 3 статті 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [16] (справа про відшкодування моральної шкоди Фондом соціального страхування) від 27.01.2004 р. № 1-рп/2004, згідно з яким положення наведеного Закону

не виключає обов'язку Фонду відшкодувати моральну шкоду, заподіяну умовами виробництва, в інших випадках, коли здійснення права застрахованих на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, заподіяної умовами виробництва, має забезпечуватися Фондом; 2) щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Законів України «Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [17] (справа про страхові виплати) від 8.10.2008 р. № 20-рп/2008.

Суперечливе Рішення КСУ було винесене щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень чч. 1, 2 ст. 2 Закону України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» [18] (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) від 17.03.2005 р. № 1-рп/2005. Вказаним Рішенням визнано такими, що відповідають Конституції України (є конституційними), положення окремих норм цього Закону, згідно з якими допомога по тимчасовій непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, виплачується застрахованим особам Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності (далі – Фонд), починаючи з шостого дня непрацездатності, за весь період до відновлення працездатності або до встановлення МСЕК інвалідності незалежно від звільнення застрахованої особи в період втрати працездатності у порядку та розмірах, встановлених за-

конодавством. Перші п'ять днів тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, оплачуються роботодавцем. Однак не всі судді погодилися з такою правовою позицією і в окремій думці суддя В. М. Шаповал наголошує на тому, що ч. 1 ст. 46 Конституції України закріплено право громадян на соціальний захист, що включає, зокрема, право на забезпечення їх у разі тимчасової втрати працездатності. Найважливішою конституційною гарантією реалізації названих прав є загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Але оспорюваними положеннями Закону додаткові гарантії реально не запроваджуються, а навпаки, обов'язкові державні гарантії частково скасовуються і замінюються обов'язком власника або уповноваженого ним органу. Тим самим, за змістом Рішення, тимчасово непрацездатні громадяни фактично позбавляються права протягом перших п'яти днів їх непрацездатності вимагати від держави передбаченого Конституцією забезпечення і можуть з такою метою звертатися лише до відповідного власника. Крім того, право отримати від держави допомогу в разі тимчасової непрацездатності протягом зазначених п'яти днів позбавляються особи, які беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах, забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, що не є членами творчих спілок), фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, а також особи, які виконують роботи (послуги) згідно з цивільно-правовими угодами, і деякі інші категорії громадян, котрі на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, спла-

чують 3,4 % суми оподаткованого доходу (прибутку). Не можна погодитися з таким Рішенням КСУ, оскільки замість держави суб'єктом відповідного обов'язку Законом визначений власник, унаслідок чого конституційні правовідносини перетворюються у цивільно-правові, а конституційне право громадянина – у звичайне суб'єктивне право фізичної особи. До того ж, для значної кількості громадян, по суті, скасовується спеціальна, тобто пов'язана саме з встановленим у ч. 1 ст. 46 Конституції їх правом, конституційна гарантія – надання допомоги через систему загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Абсолютно справедливим є Рішення КСУ щодо відповідності Конституції положень п. 2 ч. 1 ст. 49, другого речення ст. 51 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [19] від 7.10.2009 р. № 25-рп/2009. У конституційному поданні порушене питання про визнання неконституційними окремих положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» щодо припинення виплати пенсії пенсіонерам на час постійного проживання за кордоном у разі, якщо Україна не уклала з відповідною державою міжнародний договір з питань пенсійного забезпечення і якщо згода на обов'язковість такого міжнародного договору не надана Верховною Радою України.

У цьому випадку КСУ вказав, що оспорюваними нормами Закону конституційне право на соціальний захист поставлене в залежність від факту укладення Україною з відповідною державою міжнародного договору з питань пенсійного забезпечення. Таким чином, держава, всупереч конституційним гарантіям соціального захисту для всіх осіб, що мають право на отримання пенсії у старості, на законодавчому рівні позбавила цього права пенсіонерів у тих випад-

ках, коли вони обрали постійним місцем проживання країну, з якою не укладено відповідного договору. Виходячи із правової, соціальної природи пенсій, право громадянина на одержання призначеної йому пенсії не може пов'язуватися з такою умовою, як постійне проживання в Україні. Держава відповідно до конституційних принципів зобов'язана гарантувати це право незалежно від того, де проживає особа, якій призначена пенсія, – в Україні чи за її межами.

З наведених підстав положення Закону щодо припинення виплати пенсії пенсіонерам на час постійного проживання (перебування) за кордоном у разі, якщо Україна не уклала з відповідною державою міжнародний договір, суперечать приписам Конституції України стосовно утвердження і забезпечення прав і свобод людини, гарантування піклування та захисту громадянам України, які перебувають за її межами, права на соціальний захист у старості. Отже, КСУ визнано такими, що не відповідають Конституції, відповідні положення як такі, що порушують конституційне право на соціальний захист. На жаль, це Рішення до сьогодні не виконується.

Одне із ключових Рішень КСУ стосується відповідності Конституції положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами» [20] від 9.09.2010 р. № 19-рп/2010. Його суть полягає у тому, що з моменту створення системи адміністративних судів (публічно-правові спори) та з набранням 1 вересня 2005 р. чинності КАСУ всі публічно-правові спори, у яких хоча б однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень, віднесені до підсудності адміністративних судів. Такий обсяг предметної підсудності містив і правові спори, пов'язані із соціальними виплатами, якщо відпо-

відачем у справі був будь-який із вказаних органів чи посадовців – суб'єкт владних повноважень. Натомість парламент, всупереч логіці, прийняв Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами» від 18.02.2010 р. № 1691, за яким справи щодо соціального захисту розглядатимуться у порядку цивільного судочинства. Своїм Рішенням КСУ визнав зміни щодо підсудності соціальних справ цивільному судочинству неконституцій-

ними і повернув їх розгляд до адміністративної юстиції.

Отже, як видно з проаналізованих рішень КСУ, у переважній більшості випадків Суд стоїть на позиції захисту і недопущення звуження змісту та обсягу права на соціальний захист. Окремі ж протилежні або суперечливі рішення переважно продиктовані політичними чинниками, але вони не домінуючі. Очевидно, що КСУ є єдиним органом державної влади, який не допускає звуження змісту та обсягу соціальних прав.

Список використаної літератури

1. Рішення КСУ від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua>
2. Рішення КСУ від 1.12.2004 р. № 20-рп/2004. – Там само.
3. Рішення КСУ від 9.07.2007 р. № 6-рп/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
4. Рішення КСУ від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008. – Там само.
5. Рішення КСУ від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011. – Там само.
6. Рішення КСУ від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. Рішення КСУ від 6.07.1999 р. № 8-рп/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
8. Рішення КСУ від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
9. Рішення КСУ від 17.03.2004 р. № 7-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
10. Рішення КСУ від 14.06.2007 р. № 3-рп/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua>
11. Рішення КСУ від 8.09.2009 р. № 19-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
12. Рішення КСУ від 26.11.2013 р. № II-рп/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua>
13. Рішення КСУ від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
14. Рішення КСУ від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
15. Рішення КСУ від 3.06.2013 р. № 3-рп/2013. – Там само.
16. Рішення КСУ від 27.01.2004 р. № 1-рп/2004. – Там само.
17. Рішення КСУ від 8.10.2008 р. № 20-рп/2008. – Там само.
18. Рішення КСУ від 17.03.2005 р. № 1-рп/2005. – Там само.
19. Рішення КСУ від 7.10.2009 р. № 25-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
20. Рішення КСУ від 9.09.2010 р. № 19-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>